

Статті

Петро АРСЕНИЧ

МИХАЙЛО ГОРБОВИЙ ЯК УКРАЇНСЬКИЙ СІЧОВИЙ СТРЕЛЕЦЬ І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ

Petro ARSENYCH. Mykhailo Horbovyi as the Ukrainian Sich Rifleman and Communal Political Activist.

Ще у 1970-их рр. нам удалося придбати в його дружини Марії Горбової ряд документів, що розкривають життєвий шлях Горбового, ознайомитися з його публікаціями на сторінках “Громадського голосу”, “Каменярів” та спогадами про бойовий шлях УСС. У березні 1996 р. ми переглянули в архіві управління СБУ з Івано-Франківської області судову справу М.Горбового за № 2881П. На основі комплексного вивчення архівних джерел, публікацій, спогадів зроблено першу спробу ширше висвітлити його життєвий шлях з нагоди його 100-річного ювілею.

Михайло Горбовий народився 9 вересня 1896 р. у м. Косові в багатодітній гуцульській сім'ї. Його батько Іван був робітником на солеварні, а потім ткачем, мати Марія вела домашнє господарство. У них було п'ятеро дітей: сини Роман (1890-1971), згодом відомий майстер художнього ткацтва, член спілки художників України, Михайло, Гнат, дочки Ганна та Юлія (по чоловіку Библюк). Михайло з дитинства виявляв інтерес до книжки. Коли померла мати, мачуха мало дбала про дітей, то ж Михайло став піклуватися про них. Закінчив 6 класів. Займався самоосвітою.

На формування його світогляду істотно вплинули твори Т.Шевченка, І.Франка, його крайнина письменника і публіциста, громадського діяча Михайла Павлика (1853-1915), діяльність на Косівщині радикальної партії та спортивно-пожежного товариства “Січ”, заснованого в 1900 р. громадсько-політичним діячем, адвокатом Кирилом Трильовським, який не раз бував у Косові. Коли там виник осередок “Сі-

чі”, Михайло став його активним членом, брав участь у побудові пам'ятника Т.Шевченкові у Косові. З 1913 р. товариства “Січ” стали перетворюватися на військові організації. У червні 1914 р. засновано Степаном Григорцівим “Кіш Січових Стрільців” у Косові. М.Горбовий став діяльним його членом. Він залишив цікаві спогади про участь “Січей” різних гуцульських сіл у багатотисячному поході під час відкриття пам'ятника Т.Шевченкові в Косові 19 липня 1914 р. та про від'їзд січовиків-добровольців на фронт 21 серпня 1914 р.

З початком Першої світової війни М.Горбовий на поклик повітової Бойової управи (голова адвокат Петро Рондяк (1873-1944), секретар – учитель Іван Устиянович) добровільно зголосився до УСС воювати “проти віковичного ворога... за свої права, за волю і честь українського народу!”.

До добровольців звернувся з прощальним словом учитель І.Устиянович. Січові стрільці, а з ними і Михайло Горбовий під командою курінного Олекси Іванчука (1882-1920) з пісню “Йшли діди на муки, підуть і правнуки, ми за народ життя своє дамо!” вирушили на Коломию, а звідти – на призовний пункт до Стрия. Там був зарохований до сотні Романа Дудинського і як четар 1-ї чети, 1 сотні, 1 куреня УСС пройшов усі бої в Карпатах на Маківці, під Стрипою, на Лисоні. У жовтні 1916 р. один відділ УСС в кількості 180 осіб було перекинуто на Буковину. Він складався переважно з гуцулів, тому й був названий “Гуцульською сотнею УСС”. У складі цієї сотні, якою командував четар Микола Никорак, а потім Омелян Левицький (загинув 23 березня 1917 р. у с. Кирлібабі Сучавського пов., Румунія) Горбовий як стрілець Гуцульської сотні брав участь у боях за Присліп, Корул, Кирлібабу та ін. На Великдень 1917 р. “Гуцульська сотня” браталася з українським полком, що був у складі військ Тимчасового уряду Росії. М.Горбовий у статті “Гуцульська сотня” писав про це так: “На сам Великдень стрільці разом з вояками з тамтого боку відспівали спільно “Христос Воскрес” і збігли в яр “христосуватися”. Нас гостили різними стравами і ще на дорогу дали пасок, цукру, писанок, а ми їм – руму, вина, книжки, часописи. Найбільше питали за “Кобзарами”. Нам лише що прийшла пака книжок з Відня від жіночого комітету, то ми їм подарували. Також наладнали правильну пошту... Таке перемир'я тривало до

5 квітня, а тоді австрійське командування перекинуло "Гуцульську сотню" на полонину "Попадю". В середині червня прийшло до сотні поповнення з Коша 45 стрільців з двома старшинами. Тоді сотню очолив четар УСС Гриць Голинський (1895-1941) – родом з Вижного Березова. 18 червня сотня відійшла на відпочинок до с. Петрова на Закарпатті, звідки була відправлена на фронт під Конюхи, де 1 липня відбили наступ противника, а 6 липня – ворожий напад під Куропатниками. У кінці липня 1917 р. сотня прославилася в бою під Бурдяківцями над Збручем, за що дістала подяку з 5-го корпусу дивізії 54-ї бригади".

4 серпня 1917 р. М.Горбового відправлено з сотні до коша УСС у Пісочній, де він 28 жовтня 1917 р. був учасником посвячення митрополитом А.Шептицьким могили в честь полеглих січових стрільців. 8 листопада 1917 р. Горбовий отримав відпустку на 14 днів і поїхав до Косова. Повернувся до коша УСС 4 грудня і тут довідався, що Україна 21 листопада проголосила самостійність. З цього приводу у Вишколі УСС 8 грудня відбулися урочистості з походами і промовами. 21 квітня 1918 р. Горбовий був на шевченківському концерті, який влаштували УСС в Пісочній.

23 квітня Горбовий дістав відпустку на період весняних робіт. Після повернення з відпустки його призначили до 43-ї сотні новобранців.

У червні 1918 р. Горбовий у складі австрійських військ разом з УСС прибув на Східну Україну, в Єлисаветград (тепер Кіровоград). Українські січові стрільці співчували і допомагали місцевому населенню, яке виступило проти гетьманського режиму та грабінницьких дій австро-німецьких військ. За те, що УСС відмовлялися воювати проти повсталих селян, їх у жовтні відправили на Буковину.

М.Горбовий у своїх спогадах зазначив, що 1 жовтня 1918 р. в коші з причини від'їзду УСС на Буковину відбулася прощальна вистава "Невольник".

У жовтні 1918 р. на прохання Косівського повітового січового отамана, учителя Івана Устияновича, кошова команда УСС, що перебувала у Вишніці, відправила Горбового з кількома стрільцями до Косова для допомоги у здійсненні перевороту. Після вдалого захоплення влади українцями М.Горбовий активно допомагав у організації української влади ЗУНР. Йому як повітовому комісарові міліції доручено формувати укра-

їнські відділи міліції по селах. Як чесну, сумлінну людину, повітовий комісар Устиянович призначив Горбового завідувачем крамниці. Молодий січовик поривався на фронт, але скорився наказу вищої військової комендатури.

Після програних визвольних змагань українців Галицьку Гуцульщину захопила Польща.

У ніч з 16 на 17 квітня 1920 р. гуцули підняли повстання проти окупантів у Жаб'ї, Головах і Зеленій Косівського р-ну.

М.Горбовий був одним з його організаторів, а також активним учасником. Про визначну роль Михайла Горбового в організації гуцульського повстання засвідчив один із його учасників Михайло Недоходяк: "Я був зв'язківцем, – писав він у своїх спогадах, – носив пакети з Жаб'я до Косова М.Горбовому. Пам'ятаю, як він дав мені пакети, які я повинен був доставити в села Голови, Красноїлля, Жаб'є. У пакетах було сказано про час повстання, як напасти на постерунки у Жаб'ї, Зеленому, Ясенові, а також на лісництва у Буркуті, Явірнику, як роззброїти їх і з цією зброєю піти на Косів...".

15 і 16 квітня 1920 р. М.Горбовий брав участь в організації зборів повстанців у Головах на толоці в селянина Федора Дроняка, де уточнювалися плани збройного виступу гуцулів проти своїх гнобителів. Озброєні селяни вирушили на Жаб'є (тепер Верховина), але там повстання було жорстко придушене поляками. На Гуцульщину прибула каральна експедиція, яка спалювала хати, забирала худобу, арештовувала учасників повстання та їх спільників і жорстко їх била. М.Горбовий 29 квітня 1920-го теж був заарештований і 4 травня відправлений разом з іншими 16 в'язнями до Коломийської тюрми, а 21 липня – до Львівської. У Львові 19 серпня частину в'язнів відпустили, а 27 чоловік, у т. ч. і М.Горбового, перевели до тюрми у м. Вісніч. Звідси 6 жовтня їх у супроводі 10 конвоїрів знову відправили до Коломиї. Горбового разом з чотирма іншими в'язнями помістили в камеру № 28. 27 листопада 14 в'язнів, у тому числі й брата М.Горбового Романа, було звільнено з Коломийської тюрми. 6 грудня М.Горбового викликали до суду, і суддя зачитав акт оскарження. Наостанку суддя наголосив, що прокуратура вважає Горбового винним в організації збройного більшовицького повстання проти Польщі. Горбовий запитав, чи мають вони докази на таке обвинувачення. Суддя не мав на це

що відповісти. Для підтримки політичних в'язнів у Коломиї, а також у Косові був організований Український Горожанський комітет. Гуцули ходили колядувати, щоб зібрати кошти на допомогу ув'язненим, і на Святий вечір 1921 р. Горбовому та його співкамерникам була передана святкова вечеря.

Свої поневіряння у польських тюрмах в 1920-21 рр. та жорстоке поводження тюремної адміністрації з в'язнями М.Горбовий описав у щоденнику, який вів з дня арешту. Частково спогади про ці події М.Горбовий опублікував у "Громадському голосі" за 1930 рік (№ 24-42) під назвою "Рік 1920" та "Спомин з Різдва 1921 р. в Коломийській тюрмі" (рукопис зберігається в автора цих рядків).

Через 20 років, 1940-го, М.Горбовий написав спогади, які зараз зберігаються в рукописному відділі ІМФЕ в Києві. На їх основі викладач Львівського державного університету ім. Франка М.Нечитайлюк видрукував статтю "Народна пам'ять про Гуцульське повстання 1920 року" ("Жовтень".- 1957.- № 12.- С. 119-122). М.Нечитайлюк та інші автори, а також поляки трактували це повстання як більшовицьке. Насправді, як свідчить інший його учасник Петро Шекерик, повстання мало національно-визвольний характер. Окружний суд засудив 255 повстанців. Страшні тортури в тюремному ув'язненні переніс і М.Горбовий. Повернувшись із місця ув'язнення, він працював у господарстві батьків, був ткачем. У 20-30-их рр. здійснював велику виховну роботу серед молоді: ставив п'єси, організовував фестини та інші масові заходи, спрямовані на пробудження національної та людської гідності краян. На знак протесту проти окупаційного режиму гуцули бойкотували перепис населення 1921 р., вибори до польського сейму і сенату 1922-го та призов до польського війська. З цього приводу польська поліція заарештувала в Косівському повіті близько сімдесяти осіб. 24 жовтня 1922 р. було заарештовано й М.Горбового, але за браком доказів 21 листопада він був звільнений. 29 квітня 1923-го його заарештували втретє. Та, незважаючи на переслідування, М.Горбовий продовжує брати участь у громадсько-політичному житті Косова.

У 1922 р. він засновує та очолює молодіжну організацію "Пласт", у якій, за виховними методами міжнародного скаутського руху, поєд-

наними з українськими національними традиціями, юнацтво виховувалося в національному дусі. М.Горбовий був опікуном 25-го пластового полку юнаків ім. Осипа-Юрія Федьковича (12.06.1922 – 12.10.1924) та 26-го полку юначок ім. Наталії Кобринської (з 22.05.1924). Горбовий був учасником пластового курсу для вояків (14-18.08.1922, м. Коломия). Ініціатор створення першої пластової килимарні (1924). За пластову працю отримав вищий пластовий титул скавт-мастра (22.05.1924). Інтендант Першої пластової зустрічі (12-14.07.1924, Писаний Камінь біля Косова). Ініціатор об'єднання двох пластових полків у Косові у 25-й полк, незабаром – курінь юнаків та юначок ім. Михайла Павлика (12.10.1924), зв'язковий цього куреня. Окружний зв'язковий 5-ї (Гуцульської) округи Пласту (з 1924). Член-засновник 1-го пластового сеньорського куреня ім. Степана Тисовського (1930). Пластовий псевдонім – "Чорногорський вітер".

Пластуни під керівництвом Горбового вивчали історію України, робили походи по рідному краю – на Сокільський, Писаний Камінь, у Чорногорі, багато уваги приділялося "руханковим" вправам. За пластову діяльність польська поліція знову заарештувала М.Горбового. У листах із Коломийської тюрми від 2, 8 і 9 березня та 6 квітня 1924 р. він заохочує своїх вихованців, "сестричок і братчиків", до плідної праці, рекомендує їм літературу для читання. В одному з листів без дати Горбовий писав, що 21 лютого починає голодівку на знак протесту "проти переслідування "Пласту", як також і мене самого. Бо 18 лютого сам суддя Янковські признав, що коли б я залишив "Пласт", то залишили б вони і мене... Та поки що Ви нічим не журіться, а чимдужче працюйте у всесторонньому самовихованні...".

Вийшовши з тюрми, Горбовий продовжує роботу у "Пласті", аж поки польський уряд не заборонив його 1930 р. Одночасно він стає діяльним членом руханково-спортивного товариства "Луг", заснованого 1925 р. з ініціативи Української радикальної партії. М.Горбовий разом з Гулейчуком, Білецьким, Максим'юком, Кабином та іншими членами товариства звертається до Ради "Лугу" в Косові з пропозицією скликати на 17 квітня 1927 р. надзвичайні загальні збори "в цілі перевибору Ради".

1929 р. Горбовий вступив до Української соціалістичної радикальної партії (УСРП) і 1932-го

був обраний секретарем повітового комітету цієї партії.

З 1932 р. він за завданням УСРП засновує осередки Союзу Української Поступової Молоді ім. М. Драгоманова "Каменярі" і в 1933-38 рр. керує повітовим комітетом "Каменярів". Ця організація загартовувала українську молодь фізично та ідейно. "Каменярі" щороку проводили огляди своїх сил на спортивних святах. Вони вивчали історію України, читали українські книги, брали участь у театральних, хорових та спортивних гуртках. Статут "Каменярів" забороняв палити і вживати алкоголь. Великої уваги надавав Горбовий і вивченню етики, зокрема у ставленні до жінок. Отже, Михайло Горбовий старанно готував своїх вихованців, які брали участь у повітових каменярських з'їздах, що відбувалися в Косові (1933), в Коломиї (16 вересня 1934 і 25 серпня 1935 рр.). На перше каменярське свято в Коломиї 16.09.1934 р. з участю 10 місцевих союзів прибули каменярі із Косова і Соколівки на чолі з головою Косівського повітового союзу Каменярів Михайлом Горбовим, який брав участь у дефіляді з участю 150 осіб, а його вихованці 35 осіб брали участь у легкоатлетичних змаганнях. На другому повітовому святі Каменярів М. Горбовий теж брав участь у дефіляді та 400 Каменярів з Коломийщини і Косівщини.

1937 р. Горбовий був делегатом 5-го крайового з'їзду "Каменярів" у Львові, на якому його обрали заступником голови президії та членом Головної Ради "Каменярів".

11 вересня 1938 р. він організував у Косові свято на честь Михайла Павлика.

1927 р. М. Горбовий став одним із засновників у Косові виробничо-промислової і торговельної кооперативи "Союз Промисловців Гуцульщини" (в 1930 р. перейменованої на кооперативу "Гуцульщина"), де постійно працював. Він роз'яснював селянам мету кооперації, її роль у підвищенні їх економічного добробуту.

Горбовий налагодив виробництво і збут килимів. З цього приводу вів ділове листування з Львівським центросоюзом, головою коломиїського окружного Союзу кооператив Михайлом Берладом та багатьма приватними замовниками. Попри активну громадську діяльність М. Горбовий знаходив час писати спогади про визвольні події на Україні. В них він зображує патріотичний рух молоді, об'єднаної у січовий союз, селянсь-

ке повстання на Гуцульщині і муки, які перенесли його учасники у тюрмах панської Польщі. В 1930-их він активно публікувався в історичному календарі "Просвіти", у виданнях "Каменярі", "Громадський голос" та ін., зокрема в альбомі "УСС". Залишив щоденник спогадів і ряд листів, які збереглися до наших днів і ще чекають на опублікування. Це документи, які по праву належать Україні. Вони правдиво висвітлюють одну із найцікавіших сторінок життя українського народу, і в цьому їхня велика історична цінність.

За економічною та політичною діяльністю М. Горбового постійно стежила поліція, шукаючи нагоди заарештувати його. Щоб паралізувати вплив М. Горбового на українське населення Косівського повіту в активізації політичної і національної боротьби проти існуючого режиму, його знову 1930 р. заарештували і відправили до Коломиїської тюрми. На знак протесту він розпочав голодівку, на шосту добу якої, 21 вересня, почав писати заповіт, який закінчив 24 вересня. У заповіті стверджує, що голодівки не припинить, хіба "поліція дасть докази моєї вини або звільнить", бо для нього "тепер краще голодова смерть, чим таке життя!". Далі заповідав свої мізерні статки сестрам Юлії й Анні та братові Гнату, а бібліотеку, свої рукописи, фотографії, гітару, картини, пластовий однострій, фотоапарат – пластунці Марусі Библиюквіні, в яку був закоханий. Згодом вони подружилися. Його дружина Марія Василівна (1908-197?) працювала килимаркою в кооперативі "Гуцульщина".

Протест Горбового, його мужність і витримка перемогли, і тюремне начальство його звільнило. Та 1939 р. – знову арешт за те, що не хотів замінити української вівіски на польську на кооперативі "Гуцульщина", яку очолював.

З приходом радянської влади М. Горбовий був звільнений з тюрми і продовжував працювати в кооперації "Гуцульщина", і скоро став першим головою артілі "Гуцульщина", створеної на базі "Гуцульського мистецтва" М. Куриленка. Але 1940 р. його усунули від керівництва і він став працювати тут рядовим різьбярем. У той час енкаведисти почали масові арешти політичних і культурно-громадських діячів. Лише в м. Косові протягом 1939-41 рр. було ув'язнено 36 осіб. Серед них 10 лютого 1941 р. був заарештований різьбяр артілі "Гуцульщина" Михайло Горбовий, якого НКВС підозрювало у належності до ОУН.

Щоб не насторожувати рідних, до Горбового прибув черговий Косівського райвиконкому Іван Гринюк і повідомив йому, що директор артілі "Гуцульщина" Микола Кіщук наказав йому їхати до Києва за сировиною для артілі і що необхідно негайно йти, бо чекає машина. М.Горбовий пішов і додому вже ніколи не повернувся. Його завезли до Станіславівської тюрми і пред'явили обвинувачення в тому, що він належить до контрреволюційної організації націоналістів і займався вербуванням в ОУН нових членів. Горбовий заперечував це обвинувачення. На допиті 12 лютого він зізнався, що з 1929-го був тільки рядовим членом Української соціалістичної радикальної партії, а з 1932-го – секретарем повітового комітету УСРП і займався вихованням молоді в дусі політики партії. На численних допитах від нього постійно вимагали зізнання про належність до ОУН. Але Горбовий весь час твердив, що до ОУН ніколи не належав. На допиті 20 лютого на запитання слідчого: "Розкажіть, до яких організацій Ви належали?" Горбовий відповів, що у 1926 р. вступив у спортивне товариство "Луг" та був керівником "Каменярів", членом "Просвіти" і "Пласту".

На допиті 7 березня на запитання слідчого, яку роботу він проводив як керівник "Каменярів", відповів, що проводив культурно-освітню роботу: організовував читання газет, творів Т.Шевченка, І.Франка, В.Стефаника, А.Чайковського і ніякої націоналістичної діяльності не здійснював.

Під час допиту 28 березня його змусили назвати членів УСРП М.Вахнюка, М.Лелета, М.Гулейчука та ін., а на допиті 4 квітня – керівників осередків "Каменярів" у Соколівці (керівник Павлюк), Кутах (Филипович), Бабині (Іванюк), Шешорах (Василящук), Брустурах (Дручків) та склад повітового комітету "Каменярів" (М.Горбовий – голова, Михайло Фединський – секретар, Марія Горбова, Петро Баранюк, Василь Кабин – члени Комітету).

На допиті 7 квітня його змушували визнати, що він був на зборах ОУН в адвоката Рондяка.

На допитах на очній ставці арештований Андрій Турко свідчив, що його залучив до ОУН Горбовий, що він був у нього на квартирі, де проходила таємна нарада членів ОУН. Та М.Горбовий категорично заперечував ці неправдиві свідчення. Тоді енкаведисти почали підшукувати інших свідків, які б підтвердили, що Горбовий вів анти-

радянську агітацію серед різьбярів у 1940-41 рр. Йому закидали у вину те, що він виступав проти колективізації, а на зборах різьбярів у с. Річка говорив, що кращі майстри не повинні об'єднуватися в артіль, а повинні творчо працювати кожен самостійно. Коли встановлювали нормативи, то рекомендував працювати поволі.

8 квітня 1941 р. слідство було в основному завершено і справу передано на розгляд в "Особое совещание". Та звітти її повернули і продовжили термін слідства до 8 червня. Знову почалися допити його та свідків. Слідство визнало Горбового винним у тому, що він був українським націоналістичним діячем, що займав керівне становище у ряді націоналістичних організацій і партій, виступав проти більшовиків, що був зв'язаний з націоналістами і проводив антирадянську агітацію. Горбовий відкинув усі обвинувачення. Як доказ його вини Горбовому пред'явили його статті, які він друкував у "Громадському голосі" та "Каменярах" (ч. II), нібито націоналістичного змісту.

7 червня 1941 р. попереднє слідство над Горбовим було закінчено. Та почалася війна, і ніякого рішення не було прийнято, а його начебто відправили углиб країни. Подальша доля невідома. 1964 р. його справу за терміном давності було закрито. Реабілітований 2 серпня 1989-го за відсутністю в його діях складу злочину.

Так з чесного імені Михайла Горбового було знято тавро "ворог народу". Він повернувся до нас із сталінської тюрми, а може, з Дем'янового Лазу, де знайшли загибель його побратими.

Нині одна з вулиць у Косові носить ім'я Горбового і лунає дзвін пам'яті про славного сина Гуцульщини.

Рукописи та опубліковані статті М.Горбового:

ІМФЕ.– Ф. 28-3.– Спр. 196, 247, 262, 263.

Горбовий М. За кращу долю України // Народний ілюстрований календар "Просвіти" на звичайний рік 1935.

Горбовий М. Записки січового стрільця (рукопис знаходиться в автора статті).

Горбовий М. Гуцульська сотня УСС // Літопис Червоної Калини (ЛЧК) 1931.– Ч. 5.– С. 18-20; Його ж. Як загинув сотник УСС Ом.Левицький // ЛЧК.– 1931.– С. 17-18; Його ж. Від'їзд УСС на Велику Україну 1918 р.

// ЛЧК.- 1932.- С. 65-70; Його ж. Стежа на Флісантель // ЛЧК.- 1932.- С. 16-25; Його ж. Встановлення української влади // ЛЧК.- 1935.- № 1.- С. 8-9; Його ж. Переглядаючи Альбом УСС ЛЧК.- 1935.- № 10.- С. 2-3.

Їхав стрілець на війноньку. П'єса.- 1935.

Записки УСС I б/д.- 95 с. Цей записник конфісковано 28.X.1933 і протримано в поліції до 23.IV.1934.

Записки Гуцульської сотні 1 полку УСС 3 рр. 1916-1918.

Лист до пластунок та Марії Библюківни.

Джерела і література про Горбового:

Архів СБУ з Івано-Франківської обл. Судова справа М.Горбового № 2881П.

Арсенич П. "Тарас Шевченко і Прикарпаття".- Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2001.

Андрухів І., Арсенич П. Українські правники у національному відродженні Галичини 1848-1939 рр.- Івано-Франківськ, 1996.

Арсенич П. Михайло Горбовий як січовий стрілець і громадсько-політичний діяч // Історія Гуцульщини.- Львів, 2000.- Т. 5.- С. 447-455.

Арсенич П. "Засновник Січі" Кирило Трильовський.- Івано-Франківськ: Лілея, 2000.- С. 30-32.

Організація УСС (спогади М.Горбового) // Старожитності.- 1991.- Ч. 6.

Бурнашов Г. Посмертно реабілітований // Затавровані ворогами на роду.- Івано-Франківськ, 1992.- С. 3-67.

Гуцули у визвольній боротьбі: спогади січового стрільця Михайла Горбового / Упоряд., вступ. слово, примітки, додатки, біограф. Р.Ковалю, Ю.Юзевича, П.Арсенича. Серія "Українська воєнна мемуаристика".- Київ; Вінниця, 2009.- Т. 4.- 472 с.

Коломия й Коломийщина.- Філадельфія, 1988.- С. 451-452.

Пелипейко І. Косів: люди і долі. Краєзнавчий довідник.- Косів: Писаний Камінь, 2001.- С. 58-66.

Пелипейко І. Містечко над Рибницею.- Косів: Писаний Камінь, 2004.- С. 58-60.

Реабілітовані історією Івано-Франківська область. Кн. 1.- Івано-Франківськ, 2004.- С. 576.

Григорій Дем'ян із бандуристом із Ялти. Жовтень 1998 р. фото С.Гвоздевич.

Григорій Дем'ян та останній командир УПА генерал Василь Кук на конференції. Львів, 1999 р.

Григорій Дем'ян із внуком на вечорі до Свята Героїв у театрі ім. М.Заньковецької, Львів, 2000 р.